

SHIRINOY MUHSINJONOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti*

OZIQ-OVQAT NOMLARINING QIYOSIY TAHLILI

(“Devonu lug‘otit-turk” va “Devoni hikmat” asarlari asosida)

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy yozma manbalarda uchraydigan oziq-ovqat nomlarining tarixiy rivojlanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Mahmud Koshg‘ariy asarlarida qayd etilgan leksik birliklardan boshlab, Alisher Navoiy davri adabiy tilida qo‘llangan oziq-ovqat nomlarigacha bo‘lgan davr qamrab olinadi. Oziq-ovqatga oid leksikaning shakllanishi va semantik o‘zgarishlari til taraqqiyoti bilan bir qatorda xalqning turmush tarzi, madaniyati va xo‘jalik faoliyati bilan uzviy bog‘liqligi asoslab beriladi. Tadqiqot davomida qadimgi turkiy manbalardagi oziq-ovqat nomlari semantik, etimologik va lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinib, ularning keyingi davr adabiy tilidagi qo‘llanishi bilan qiyosiy o‘rganildi. Natijada ayrim leksik birliklarning shakl va ma‘no jihatidan barqaror saqlanib qolganligi, ayrimlarining esa fonetik, semantik yoki funksional o‘zgarishlarga uchraganligi aniqlandi. Maqolada oziq-ovqat nomlari til tarixining muhim qatlamlaridan biri sifatida baholanib, ular orqali turkiy xalqlarning madaniy-maishiy hayoti va til taraqqiyotining ayrim jihatlarini yoritish mumkinligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: oziq-ovqat leksikasi, tarixiy leksikologiya, turkiy yozma manbalar, semantik taraqqiyot, lingvokulturologik tahlil, qadimgi turkiy til, leksik qatlam, madaniy leksika.

Abstract: This article examines the diachronic development of food-related lexical units in Turkic written sources. The study covers the period from the vocabulary recorded in the works of Mahmud al-Kashgari to the usage of food names in the literary language of Alisher Navoi’s era. The formation and semantic evolution of food terminology are analyzed in connection with the linguistic development of the Turkic languages as well as with the socio-cultural and economic life of the people. The research applies semantic, etymological, and linguocultural approaches to investigate food names found in early Turkic texts and compares them with their later usage in classical literary sources. The analysis reveals that some lexical units have preserved their form and meaning over centuries, while others have undergone phonetic, semantic, or functional transformations. The study demonstrates that food-related vocabulary constitutes an important layer of historical lexicon through which the cultural practices, everyday life, and linguistic evolution of Turkic communities can be better understood.

Keywords: food vocabulary, historical lexicology, Turkic written sources, semantic development, linguocultural analysis, Old Turkic language, lexical layer, cultural vocabulary

Kirish. Til jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab ijtimoiy hodisa bo‘lib, unda xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi va madaniy qadriyatlari o‘z aksini topadi. Til tarkibidagi leksik qatlamlar, ayniqsa, xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular orqali muayyan davrning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xo‘jalik faoliyati va kundalik turmush tarzini kuzatish mumkin. Shu jihatdan oziq-ovqat nomlari tilning qadimiy va barqaror qatlamlaridan biri sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Bunday birliklar nafaqat ovqatlanish madaniyati bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalaydi, balki

xaqlning tarixiy yashash muhiti, xo'jalik faoliyati va madaniy an'analari haqida ham muhim ma'lumot beradi.

Turkiy xalqlar tarixida oziq-ovqat bilan bog'liq leksika qadimgi yozma manbalarda keng aks etgan. Bu borada XI asrda yaratilgan "**Devonu lug'otit-turk**" asari alohida ilmiy ahamiyatga ega. Asar muallifi **Mahmud Koshg'ariy** turkiy qabilalar tilini, ularning turmush tarzi va madaniy hayotini tasvirlar ekan, oziq-ovqat nomlariga oid ko'plab leksik birliklarni ham qayd etadi [6]. Ushbu ma'lumotlar o'sha davr turkiy xalqlarining ovqatlanish madaniyati, xo'jalik faoliyati hamda kundalik hayoti haqida muhim tasavvur beradi. Keyingi davr turkiy adabiy tilining taraqqiyotida esa buyuk mutafakkir **Ahmad Yassaviy** ijodi muhim bosqich hisoblanadi [1:13]. Uning asarlarida uchraydigan oziq-ovqat nomlari turkiy leksikaning tarixiy rivojlanish jarayonini kuzatish imkonini beradi. Oziq-ovqat nomlarini tarixiy-lisoniy jihatdan o'rganish tilshunoslikning tarixiy leksikologiya, etimologiya va lingvokulturologiya kabi yo'nalishlari bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki bunday leksik birliklar xalqning moddiy madaniyatiga oid tushunchalarni aks ettiradi va til tarixining muhim qatlamlaridan birini tashkil etadi. Turkiy yozma manbalarda qayd etilgan oziq-ovqat nomlarini tahlil qilish orqali ayrim birliklarning asrlar davomida shakl va ma'no jihatdan barqaror saqlanib qolganini, ayrimlarining esa fonetik, semantik yoki funksional o'zgarishlarga uchraganini aniqlash mumkin. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi qadimgi turkiy yozma manbalardan boshlab klassik turkiy adabiyot davrigacha bo'lgan davrda oziq-ovqat nomlarining leksik-semantik taraqqiyotini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot jarayonida turkiy manbalarda uchraydigan oziq-ovqat nomlari tarixiy-qiyosiy, semantik va lingvokulturologik yondashuv asosida o'rganiladi hamda ularning keyingi davr adabiy tilida qo'llanishi bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Shu orqali oziq-ovqat leksikasining turkiy tillar tarixidagi o'rni, uning semantik rivojlanish xususiyatlari va madaniy-tarixiy ahamiyati yoritiladi.

Usullar. Tadqiqotda oziq-ovqat nomlarining tarixiy rivojlanishini aniqlash uchun tarixiy-qiyosiy va leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, turkiy yozma manbalarda uchraydigan gastronomik birliklar lingvokulturologik yondashuv asosida o'rganilib, ularning xalq turmush tarzi va madaniyati bilan bog'liqligi tahlil qilindi.

Natijalar va mulohaza. Mahmud Koshg'ariyning XI asrda yaratilgan "**Devonu lug'otit-turk**" asari turkiy tillar tarixidagi eng qadimiy leksik manbalardan biri sifatida tilshunoslar va madaniyatshunoslar tomonidan keng o'rganilgan [8:78]. Dastlabki ilmiy qiziqish O'zbekiston hududida Abdurauf Fitrat tomonidan XIX–XX asrlar choragida asardagi she'riy parchalar tadqiq qilinib, ularning turkiy til tarixi kontekstida tizimli tasnifi e'lon qilindi, bu esa asarning filologik manba sifatidagi ahamiyatini mustahkamladi. Mavjud filologik tadqiqotlarda "**Devonu lug'otit-turk**"dagi leksik birliklar, jumladan, oziq-ovqat nomlari, frazeologik birliklar, sifat va otlar kabi til elementlari lingvistik usullar bilan chuqur tahlil qilinmoqda, bu o'zbek tilining qadimiy qatlamlarini aniqlashga xizmat qiladi. So'nggi ilmiy maqolalarda asar turkiy etnografiya, leksik-semantik va etimologik tahlil yo'nalishlaridan o'rganilgani qayd etilgan, unda qadimgi turkiy atamalarining shakl-ma'no o'zgarishlari, ularning hozirgi turkiy tillardagi xususiyati yoritilgan. Ushbu tadqiqotlar "**Devonu lug'otit-turk**"ni nafaqat til tarixida, balki turkiy xalqlarning madaniy hayoti, ijtimoiy strukturalari va boshqaruv me'yorlarini chuqur anglash uchun ham beqiyos ilmiy manba ekanini ko'rsatadi. "**Devon**"da bir necha oziq-ovqat nomlari ham berilgan. "**Devonu lug'otit-turk**" nafaqat lug'at, balki keng qamrovli filologik ensiklopediya sifatida e'tirof etiladi. Asar turkiy tilning fonetikasi, morfologiyasi, leksikasi va dialektologiyasini chuqur yoritadi. Mahmud Koshg'ariy asarda so'zlarni arab tilida izohlash bilan birga, ularni qaysi qabilaga mansubligi, shakllanish xususiyatlari va qo'llanish usullari bo'yicha ham batafsil tushuntiradi. Bundan tashqari, asarda turkiy xalq she'rlari, maqollar, donishmand so'zlar va urf-odatlarda ishlatiladigan iboralar keltirilgan. S. Mutallibovning ta'kidlashicha, asar faqat lug'at sifatida emas, balki

keng filologik tahlil uchun mo'ljallangan ilmiy manba hisoblanadi. U Mahmud Koshg'ariyning mamlakatdan mamlakatga sayohat qilganligi va og'zaki an'analardan to'plangan materiallar asosida yaratilganligini ta'kidlaydi. Bu esa asarga nafaqat o'sha davr turkiy tilining barcha leksik birliklarini kiritishga, balki har bir tarmoqdan boy misollar to'plashga imkon bergan. Mahmud Koshg'ariyning hayot yo'li hamda ijodiy faoliyati xususida I. Mu'tiy va M. Usmonovlar turli mulohazalarni bildirgan edilar [5:115].

“Devon”da uchraydigan oziq-ovqat mahsulotlari va taom nomlari tarixiy nuqtayi nazardan qaralganda, ular bevosita **Qoraxoniylar davri** ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bilan bog'liq ekanini ko'rish mumkin. Bu davr Markaziy Osiyoda dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik keng rivojlangan davrlardan biri bo'lib, xalqning kundalik turmushi ham aynan shu faoliyat turlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Tabiiyki, bunday turmush tarzi xalqning ovqatlanish madaniyatida ham o'z aksini topgan. Shuning uchun ham “Devon”da keltirilgan taom va oziq-ovqat mahsulotlari nomlari nafaqat til boyligini, balki o'sha davrning iqtisodiy hayoti, urf-odatlarini hamda turmush tarzini ham yoritib beradi. Asarda taom nomlarining rang-barangligi alohida e'tiborni tortadi. Bu holat o'sha davr jamiyatida ovqatlanish madaniyati ancha rivojlanganini ko'rsatadi [4:12]. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Qoraxoniylar davrida mehmon kutish va taom tortish bilan bog'liq muayyan tartiblar shakllangan. Jumladan, bugungi kunda ham uchraydigan “birinchi taom”, “ikkinchi taom” kabi tushunchalarning ildizlari ham aynan shu davr an'analarga borib taqaladi. “Devon”da bu jarayon aniq terminlar orqali ifodalangan bo'lib, dastlab tortiladigan taom *tutguč* nomi bilan yuritilgan [4:100]. Bu atama taom berish tartibi mavjud bo'lganini, ovqat faqat ochlikni qondirish vositasi bo'lib qolmay, balki muayyan marosimiy va madaniy ahamiyat kasb etganini ham anglatadi. Asarda uchraydigan *sufra* termini ham o'zining ko'p ma'noliligi bilan diqqatga sazovordir. Mazkur so'z uch xil ma'noda qo'llanganini kuzatish mumkin. Birinchi ma'nosi “musofir yoki mehmon uchun beriladigan taom” bo'lib, bu xalq orasida qadimdan shakllangan mehmondo'stlik an'analarni ifodalaydi. Ikkinchi ma'nosi “taom yoziladigan, odatda teridan tayyorlangan dasturxon”ni anglatadi. Uchinchi ma'nosi esa qarindosh-urug'lar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni aks ettiradi: ya'ni uzoqdan kelgan qarindosh qaytish chog'ida yaqinlarini yig'ib, ularga tortiq va taom berish marosimi [4:245]. Ushbu ma'nolarning har biri o'sha davr ijtimoiy munosabatlari va turmush madaniyatining turli jihatlarini yoritib beradi. Shuningdek, asarda *et*, *süt*, *yağ*, *qimız*, *ayran*, *bal*, *ekmek*, *yarma*, *kavut*, *tutmaç* kabi bir necha oziq-ovqat nomlari va ularga mos bayt, qisqa maqollar ham aytib o'tilad. (*jadvalga qarang*).

1-jadval. Asarda ozi-ovqat nomlarining berilishi.

T/r	Oziq-ovqat nomlarini bildiruvchi so'zlar	“Devon”dan oziq-ovqat nomlariga misollar	Hozirgi tilimizdagi muqobili
1	Bal	Tilim bal yanglig' söz aytur.	Tilim asaldek so'z aytadi.
2	Qimız	Yigitler qimız iip köñül açar. č	Yigitlar qimız ichib shodon bo'ladi.
3	Et	Er et yese küč bulur.	Erkak go'sht yesa baquvvat bo'ladi.
4	Ekmek	Ekmek tapqan er aç qalmas.	Non topgan erkak och qolmaydi.

Bu misollar lug'atda so'z ma'nosini tushuntirish uchun keltirilgan maqol shaklidagi parchalardir.

Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” asarida oziq-ovqat va ichimlik bilan bog'liq leksik birliklar muayyan badiiy-tasavvufiy ma'no yukini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [1]. Asarda uchraydigan may, sharob, taom, kabob kabi so'zlar, ko'pincha, hayotiy ma'nodan

tashqari ramziy va majoziy ma'noda qo'llanadi. Bu holat tasavvufiy adabiyot uchun xos bo'lib, unda moddiy hayotga oid tushunchalar orqali ruhiy-ma'naviy holatlar tasvirlanadi. Matnni tahlil qilish jarayonida ushbu so'zlarning qo'llanish chastotasi ham aniqlandi. Asarda "may" so'zi 24 marta, "sharob" so'zi 26 marta, "taom" so'zi 3 marta, "kabob" so'zi esa 5 marta qo'llangan. Statistik ko'rsatkichlar shuni ko'rsatadiki, ichimlik nomlari, ayniqsa, *may va sharob* – boshqa oziq-ovqat birliklariga nisbatan ancha faol ishlatilgan. Bu esa asarda tasavvufiy ramzlarning ustunligini ko'rsatadi. Tasavvufiy poetikada may va sharob tushunchalari, ko'pincha, oddiy ichimlik ma'nosida emas, balki ilohiy ishq, ruhiy mastlik, Haqni anglashdan hosil bo'ladigan ma'naviy zavqni ifodalash uchun qo'llanadi. Shuning uchun ham bu birliklar hikmatlarda tez-tez uchrab, insonning ruhiy kamolot yo'lidagi holatini ifodalovchi badiiy timsol vazifasini bajaradi. Yassaviy hikmatlarida bu so'zlar orqali muridning qalbida paydo bo'ladigan ma'naviy jo'shqinlik, Haqqa muhabbat va tasavvufiy holatlar tasvirlanadi. Kabob so'zi esa, ko'pincha, qalbning iztirobi, ishq azobi, ichki kechinmalarni ifodalovchi obraz sifatida qo'llanadi. Masalan, "*bag'rim kabob bo'ldi*" kabi ifodalar orqali shoir inson qalbining ruhiy azoblarini badiiy tarzda tasvirlaydi. Shu jihatdan bu so'z tasavvufiy she'riyatda ruhiy iztirobning poetik belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Taom so'zi esa asarda nisbatan kam – 3 marta uchrashi bilan ajralib turadi. U ko'proq kundalik hayot, mehmondo'stlik yoki saxovat bilan bog'liq ma'nolarda ishlatiladi. Bu birlikning kam qo'llanishi hikmatlarda asosiy e'tibor moddiy hayot tasviriga emas, balki ruhiy-ma'naviy mazmunga qaratilganini ko'rsatadi. "Devoni hikmat"dagi oziq-ovqatga oid leksik birliklarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ular oddiy maishiy tushunchalarni ifodalashdan ko'ra tasavvufiy-ramziy ma'no yukini tashiydi. Ayniqsa, may (24 marta) va sharob (26 marta) birliklarining faol qo'llanishi asarning ruhiy-tasavvufiy mohiyatini yanada yorqinroq namoyon etadi. Bu esa Ahmad Yassaviy poetikasida kundalik hayot unsurlarining ma'naviy-falsafiy mazmunni ifodalovchi badiiy vositaga aylanganini ko'rsatadi. Quyidagi misralar ham buning yaqqol namunasi bo'la oladi.

*Ishq xanjari ko'ksim teshti, qildi xarob,
Yig'lamaymu, shavq o'tida bag'rim kabob.
Mehnat torttim hech bermadi (mango) sharob,
Cho'llar aro hasrat qilib yurdum mano [1:96].*

Xulosa. Turkiy yozma manbalarda uchraydigan oziq-ovqat nomlari faqat so'z sifatida emas, balki xalqning hayoti, urf-odatlar, odamlardagi hissiyot va ma'naviy qarashlarini aks ettiruvchi bir ko'zgudir. Ushbu leksik birliklar orqali biz o'sha davr jamiyatining nafaqat moddiy, balki ruhiy dunyosini ham his qilamiz. Masalan, "*tutguç*" yoki "*sufra*" kabi so'zlar shunchaki ovqat nomi emas, ular mehmondo'stlikning qadrini, qarindosh-urug'lar bilan bog'lanishning iliqligini, har bir marosimning o'ziga xos tartibini ifodalaydi. Shu bilan birga, oziq-ovqat leksikasi turkiy xalqlarning dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan bog'liq kundalik hayotini ham ochib beradi. Har bir nomning o'ziga xos tarixiy va madaniy konteksti bor, ular orqali biz xalqning qadimiy hayotini, turmush tarzi va qadriyatlarini tasavvur qila olamiz. Oziq-ovqat nomlari ba'zan oddiy moddiy ma'nodan chiqib, tasavvufiy va badiiy ma'noga ega bo'ladi. Ahmad Yassaviyning "*Devoni hikmat*" asarida may, sharob, kabob yoki taom kabi so'zlar nafaqat ovqat yoki ichimlikni bildiradi, balki qalbning iztirobi, ruhiy ishq va insonning ichki kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi. Shu ma'noda bu leksik birliklar insonning ruhiy va ma'naviy dunyosini tasvirlovchi poetik vosita sifatida ishlatiladi. Oddiy so'zlar bilan aytganda, har bir taom yoki ichimlik nomi o'sha davr odamlarining nafaqat og'zi bilan emas, balki qalbi bilan qanday yashaganini ko'rsatadi. O'tgan tarixiy jarayonda ayrim leksik birliklar shakl va ma'nosini asrlar davomida saqlab qolgan, boshqalari esa fonetik yoki semantik o'zgarishlarga uchragan. Bu o'zgarishlar tilning o'zgarishi,

halq turmushining rivojlanishi va madaniyatdagi yangilanishlar bilan chambarchas bog'liq. Shu jihatdan oziq-ovqat leksikasi nafaqat tilshunoslik uchun qiziqarli, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va badiiy tadqiqotlarda ham muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аҳмад Ясавий. Девони ҳикмат (нашрга тайёрл. А.Абдушукуров). – Т., 1992.
2. Дадабоев Ҳ. “Девону луготит-турк” нинг тил хусусиятлари. – Т.: ТДШИ, 2017.
3. Исмоилов И., К.Мелиев ва М.Сапаров. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллари лексикасидан тадқиқот. – Тошкент: Фан, 1990.
4. Маҳмуд Қошғарий. Девону луготит турк. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 2017.
5. Мутъий И., Усмонов М. Маҳмуд Қошғарийнинг юрти, ҳаёти ва мазори тўғрисида // Адабиёт кўзгуси. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1996. №2.
6. Рустамора С. Маҳмуд Қошғарий ва унинг “Девону луготит турк” асари // Адабиёт кўзгуси. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1996.
7. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Тошкент: “Ўзбек миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти. II жилд, 2006.
8. Фозилов Й. Шарқнинг машҳур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.

